

Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi (FÜHAD)
Cilt: 12, Sayı: 23, Mart 2025, s. 45-71, ISSN: 2148-2527

Journal of Harput Studies, Vol. 12, Issue 23, March 2025, pp. 45-71

Araştırma Makalesi/Research Article

OSMANLI DÖNEMİNDE KEBAN'DA BULUNAN DİNİ VE SOSYAL KURUMLAR*

Religious and Social Institutions in Keban in the Ottoman Period

Celalettin UZUN**

Geliş/Received: 21.01.2025

Kabul/Accepted: 02.03.2025

Öz

Günümüzde Elazığ ilinin bir ilçesi olan Keban 18. yüzyıla kadar Osmanlı idari teşkilatı içerisinde önemli bir yere sahip değildi. Ancak bu yüzyılın başlarından itibaren buradaki maden ocaklarının işletilmeye başlanmasıyla birlikte Osmanlı mali yapısında önem kazanmaya başlamıştır. Mali gelişmeyle birlikte nüfus artışı da yaşanan bölge önemli bir yerleşim merkezi haline gelmiştir. Bu büyüme ve gelişmeye paralel olarak bölgede yeni dini ve sosyal kurumlara ihtiyaç duyulmuştur.

Bu çalışmada Keban'ın şehir merkezi ve köylerinde bulunan dini ve sosyal yapılar tanıtılarak buradaki cami-mescitler hakkında bilgi verilmiştir. Halka yıllarca hizmet veren ve her biri birer vakıf eseri olan bu yapıların pek çoğu günümüze ulaşmamıştır. Bu nedenle çalışma, bölgede varlığından haberdar olunamayan vakıf eserlerinin tespiti açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Keban, Cami, Mescit, Vakıf, Külliye.

Abstract

Keban, which is a county of the city of Elazığ today, did not have an important place in the Ottoman administrative organization until the 18th Century. However, when the operation of the mines was started here in the early the 18th Century, it started to gain importance in the Ottoman financial structure. Then, the area, which had a population growth along with financial development, became an important settlement center. New religious and social institutions were requited in the area in parallel with this growth and development.

* Bu makale, Çemişgezek'teki Osmanlı Vakıf Eserleri adlı çalışmamdan yararlanarak hazırlanmıştır.

** Doç. Dr. Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü-BİNGÖL, celalettinuzun@hotmail.com; Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7465-3309>

In the present study, the religious and social structures in the city center and villages of Keban were introduced, and data was given on the mosques and masjids located here. Many of these structures, which served the public for years, and each of which were foundations, did not survive until our present day. For this reason, the study is important in terms of detecting foundation works that are not known to exist in the region.

Keywords: *Keban, Mosque, Masjid, Foundation, Complex.*

Giriş

Keban, Elazığ ilinin kuzeybatısında 46 km. uzaklıkta bulunan bir ilçedir. Keban Barajı'nın yapılmasıyla eski yerleşim yeri sular altında kalmıştır. Eski Keban, Karasu ve Murat nehirlerinin birleşerek Fırat Nehri'ni oluşturduğu noktadan 10 km. güneyde, Fırat'ın derin bir vadi açtığı yerde, Keban Çayı'nın Fırat'a katıldığı noktanın kuzeyinde yarım ada şeklinde bir arazi üzerinde kurulmuştur. (Yiğit, 1997: 411-412).

Keban ve çevresi 1515 yılında Osmanlı hâkimiyetine geçmiş ve Çemişgezek Sancağı'nın sınırları içine dâhil edilmiştir. Osmanlı idari teşkilatlanmasında ilk zamanlarında bir nahiye olarak kaydedilen Keban'ın, 1518'de Mişellü, Kerkâh, Kirnir, Hidi ve Rabat (Ribat) olmak üzere 5 köyü bulunmaktaydı. Bunlardan Rabat bugünkü Keban olup, nahiyenin de merkeziydi. Mişellü ve Kirnir adlı yerler ise cemaat yani aşiret yerleşmeleri idi. Sonraki yıllarda, yeni yerleşmelerin kurulmasıyla, Keban Nahiyesinin köy sayısı 1541'de 7'ye, 1566'da da 8'e yükselmiştir (Çakar, 2019: 4).

Keban, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olduğu 18. yüzyılın başlarına kadar pek dikkat çekmeyen bir yerdi. Ancak 1708'de burada bulunan maden yataklarının işletilmesine karar verilmesiyle birlikte, bölge ekonomik ve siyasi açıdan önemli bir konuma yükseldi. Keban, maden üretimi sayesinde hem imparatorluğun gelirine katkıda bulundu, hem de çevredeki yerleşimlere istihdam sağladı¹. Buna paralel olarak yerleşim yeri büyük bir gelişme gösterdi. Ekim 1738 tarihli vakfiye kaydında da bu durum tespit etmek mümkündür. Belgeden anlaşıldığına göre, hayır sahiplerinden Hacı

¹ Keban maden havzasının devlet için stratejik bir önemi vardı. Çünkü bu bölgede çıkarılan madenler hem çok çeşitli hem de çok değerliydi. Örneğin, 1780 yılına kadar Keban madeninde altın üretimi yapılmış, 1730 yılından sonra ise gümüş üretimi artmıştır. Bu madenlerin ekonomik ve siyasi açıdan büyük bir katkısı olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahrettin Tızlak (1997), *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, Ankara; Fahrettin Tızlak (2013), "XIII. Yüzyıl Sonu İle XIX. Yüzyılın Yarisında Harput Çevresinde Madencilik Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, Elazığ, 2013, s. 349; Hasan Yüksel (1997), *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri 1776-1794 Tarihli, Maden Emini Defteri*, Sivas.

Sadullah Efendi, Keban'da satın aldığı arsa üzerinde pek çok oda, bina ile taş duvarlarla çevrili bir han yaptırmış ve hanın alt kısmına ise çok sayıda dükkân (kuyumcu, nalbant, kantar) eklemiştir. Yine Sadullah Efendi Keban'da satın aldığı başka bir arsa üzerinde de havuzu, havlusu, cemakanı, sofası, kenefi, ve külhancı odası olan büyük bir hamam inşa ettirmiştir (VGMA, Defter 608/2: 124, 740: 147). Bu yapıların inşasıyla birlikte Keban köy yerleşmesi karakterinden çıkıp bir kasaba hüviyetini kazanmaya ve kasabaya has özellikler taşımaya başladığı söylenebilir. Özellikle 1775 yılında Ma'adin-i Hümâyûn Emâneti'nin kurulmasıyla, bölgesinde idarî ve mali bakımdan üstün ve ayrıcalıklı bir konuma yükselmiştir (Çakar, 2019: 4). Nitekim Ma'adin-i Hümâyûn Emâneti kurulmadan önce 15-20 haneden oluşan bir köy niteliğindeyken Ma'adin-i Hümâyûn Emâneti kurulduktan sonra ise 4.000 hane ile mimar bir kasaba haline gelmiştir (BOA. TS.MA.e: 2443/135).

Keban ve Ergani madenlerinin işletilmesi için kurulan ve Keban'da yaşayan maden emînlerinin yönettiği Ma'adin-i Hümâyûn Emâneti, bölgedeki önemli bir kuruluştur. Bu emânet, Kuruçay, Kemah, Gürcaniş, Erzincan, Eğin, Harput, Çarsancak, Malatya ve Arapkir sancaklarını kapsı-yordu. Bu sancaklar 1833 yılına kadar idari olarak Erzurum ve Diyarbekir eyaletine bağlıydılar. Fakat bu tarihten sonra maden emînleri bir aralık Malatya'ya taşındılar ve daha sonra Harput'a yerleştiler. 1836 yılından sonra, Ma'adin-i Hümâyûn sancak olarak tanındı ve Sivas Müşirliği Harput'a bağlandı. (Tızlak, 1997: 34-37). Keban, 1834 yılında Arguvan ve Muşar (Aydınlar) bucağı dahil 5 nahiyeyle bağlı 104 köyü kapsayan bir kaza merkezi idi. Ancak, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yarattığı ekonomik ve sosyal kriz, madencilik faaliyetlerinin durmasına yol açmıştır. Bu durum kasabanın gelişimini olumsuz etkilemiştir. Öte taraftan idari statüsünü kaybedince yerleşim yerinde büyük bir çöküş yaşanmıştır. Nitekim idari bir merkez olduğu ve madenin işletildiği yıllarda yaklaşık 3.000 nüfuslu bir yerleşim yeri olmasına karşın maden ocaklarının kapandığı ve idari özelliğini kaybettiği yıllarda Keban'ın 300 nüfuslu bir köy haline geldiği pek çok tarihi belgede belirtilmektedir² (Yiğit, 1997: 417-418).

Ma'muratü'l-Aziz Vilayeti salnamelerinde, Keban Madeninin 19. Yüzyılın son çeyreğinde ve 20. yüzyılın başlarında müstakil kaza olduğu ifade edilmektedir³. Salnamelerden anlaşıldığına göre kazada 3 cami, 8 mescit, 1 medrese ve 1 kütüphane ile 2 tekke bulunuyordu. Bu dini ve eğitim

² Mehmed Remzi-Mehmed Vassıf, *Yeni Coğrafya-i Osmani*, Mektebi Harbiye Matbaası Temmuz 1327, s.299.

³ 1302 Tarihli Ma'muratü'l-Aziz Vilayet Salnamesi, s. 126; 1305 Tarihli Ma'muratü'l-Aziz Vilayet Salnamesi, s. 93; 1325 Tarihli Ma'muratü'l-Aziz Vilayet Salnamesi, s. 175.

müesseselerinden, Kallar Mahallesi'ndeki cami, medrese, kütüphane ve bir tekkeyi, aynı zamanda Kürtkendi Mahallesi'nde bulunan başka bir camiyi, Keban Madeni Emaneti görevi sırasında Yusuf Ziya Paşa⁴ tarafından inşa ettirmiştir (1325 Tarihli Ma'muratü'l-Aziz Vilayet Salnamesi: 179-180).

Kallar Mahallesi'nde külliye şeklinde yaptırılan bu yapı topluluklarından medresede 1907/1908 yılları arasında 100 öğrenci eğitim ve öğretim görüyordu. Kütüphane de ise 350 cilt kitap bulunuyordu (1325 Tarihli Ma'muratü'l-Aziz Vilayet Salnamesi: 179).

Kallar Mahallesi'nde bulunan tekkede Kadiri Tarikatına mensup dervişler pazartesi ve cuma geceleri zikir yaparlardı. Dervişlerin iâşe ihtiyaçları ise devlet hazinesinden karşılanırdı. Bunun için aylık olarak hazineден 600 ve 800 kuruş arasında değişen bir masraf yapıları. Zerkabaz (Zırkıbaz) adlı köyde de bir tekke vardı. Burası da Kadiri Tarikatı usulü üzere faaliyet göstermekteydi. Tekkenin iâşesi için yıllık 2.800 kuruş harcanmaktaydı. Bu para tekkenin vakfında *erzâk bedeli* şeklinde geçmekteydi (1325 Tarihli Ma'muratü'l-Aziz Vilayet Salnamesi: 179).

Yusuf Ziya Paşa, kaza merkezinde bir de hamam yaptırmıştır. Yapım tarihi belli olmayan hamamın 1804 ve 1807 yılında faaliyette olup kaza ahalisine hizmet vermektedir. (1302 Tarihli Ma'muratü'l-Aziz Vilayet Salnamesi: 127, 1305 Tarihli Ma'muratü'l-Aziz Vilayet Salnamesi: 94).

Keban kaza merkezi ve köylerinde Müslüman ahalinin dışında gayrimüslim ahali de yaşırdı. Bunlar da şehir merkezinde bulunan Rum Kilisesi'nde dini vecibelerini yerine getirirlerdi⁵.

Yusuf Ziya Paşa'dan başka Osmanlı Devleti'nin üst düzey yöneticilerinden olan bazı devlet adamları da Keban'a bağlı yerleşim yerlerinde pek çok cami ve mescit yaptırıp halkın hizmetine sunmuşlardır. Mesela Osmanlı'nın en önemli sadrazamlarından biri olan Köprülü Mehmed Paşa *Necat* köyünde bir cami yaptırmıştır. Ayrıca *Hamzigan* (Hamzagan) adlı köyde de Hâcî İbrahim Paşa adındaki biri mescit inşa ettirmiştir (1325 Tarihli Ma'muratü'l-Aziz Vilayet Salnamesi: 180). Salnamelerde Hâcî İbrahim

⁴ Yusuf Ziya Paşa veya Yusuf Ziyaeddin Paşa aslen Gürcü asıllı olup bir dönem İspanakçı Mustafa Paşa'ya Enderun ağası olmuştur. Çelik, 2014: 50.

⁵ 1302 Tarihli Ma'muratü'l-Aziz Vilayet Salnamesi, s. 127; 1305 Tarihli Ma'muratü'l-Aziz Vilayet Salnamesi, s. 94. Keban bölgesinin demografik yapısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Çakar (2019), "19. Yüzyılda Keban: Demografik Yapı ve Meslekler", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi (FÜHAD)*, Cilt: 6, Sayı: 11, Mart 2019, s. 1-31; Enver Çakar (2019), "19. Yüzyılın İlk Yarısında Keban Köylerinin İdari ve Demografik Yapısı", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 12, Eylül 2019, s. 1-34.

“paşa” unvanıyla gösterilmiş olsa da farklı belgelerde Hâcî İbrahim’in ağa unvanlı Harputlu Çötelizade ailesinden biri olduğu görülmektedir. Ayrıca Hacı İbrahim’in bu köyde ibadethane olarak mescit değil de bir cami yaptırdığı anlaşılmaktadır (VGMA. HD. 543: 138). Çeşitli devlet kademelerinde önemli görevlerde bulunan Ispanakçı Mustafa Paşa’da maden emini görevinde bulunduğu sırada Keban’da bir sıbyan mektebi yaptırdığı bilinmektedir⁶.

Keban Madeni çevresinde önemli şahsiyetlere ait türbeler de vardı. Kale köyünde Hz. peygamberin ashabından ve alemdarı olan *Abdülvehab Gazi*, Korucak köyünde *Şeyh Hasan Basri*, Şeyh Hasan köyünde ise *Ahmed Yesevi*, Zerkebaz (Zırkıbaz) köyünde de *sâdâd-ı Hüseniyeden Seyyid Hasan Zekari* hazretlerine ait türbeler olduğu görülmektedir. (1325 Tarihli Ma‘muratü’l-Aziz Vilayet Salnamesi: 180). Ancak bu değerli şahsiyetlerin kabirlerine Keban ve çevresindeki yerleşim yerlerinin haricinde farklı bölgelerde rastlamak mümkündür. Bu durum, toplumda bu kişilere verilen değer ile açıklanabileceği gibi topluma örnek teşkil eden bu âlimlerin yetiştirmiş olduğu öğrencilerin farklı coğrafyalara giderek önemli hizmet vermelerinden kaynaklandığı da söylenebilir. Dolayısıyla hocalarından icazet aldıktan sonra gittikleri bölgede halka manevi yönden önderlik yapan bu şahsiyetler vefatlarıyla birlikte kabirleri onları yetiştiren ve halk tarafından sevilen ve tanınan âlimlerin makamları gibi görülüp, o şekilde değerlendirilmiş olabileceği söylenebilir⁷.

1. Keban Şehir Merkezinde Bulunan Cami ve Mescitler

1.1. Keban Madeni Namazgâhı

Keban’ın şehir merkezindeki Mehmed Bey Cami’nin cemaatinin zamanla artması, özellikle Cuma ve bayram namazlarında ibadethanede yaşanan yoğunlukla kendini göstermiştir. Bu yoğunluk, cami cemaatinin dörtte birinin namaz kılamaz hale gelmesine neden olmuştur. Bu durum, cemaatin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, camiye yakın bir alanda musallâ (namazgâh) inşa ettirilmesine sevk etmiştir. Ancak bu namazgâhın inşa tarihi ve yaptıranı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. 1732 yılında Maden Emni Sadullah’ın önerisi üzerine, Mehmed Bey Cami’nin imam-

⁶ BOA. TS.MA.d. 6973. Ispanakçı Mustafa Paşa’nın bölgedeki vakıfları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Alanoğlu, “ 18. Yüzyılda Hayırsever Bir Osmanlı Veziri: Hâfız Mustafa Paşa’nın Elazığ ve Malatya Vakıfları” *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 48 Aralık 2017; Murat Alanoğlu, “Arapgir Hâfiziye (Ispanakçı) Medreseleri ve Kütüphânesi” *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3, Aralık 2017.

⁷ Celalettin Uzun, Çemişgezek’te Osmanlı Vakıf Eserleri, İstanbul 2020.

hatibi İbrahim, namazgâhta hatip olarak atanmıştır⁸. İbrahim, bu görevini uzun yıllar başarıyla sürdürmüş ve 1755 yılında da hâlâ görevde bulunmaktaydı (VGMA. HD. 1092: 127). 1818 yılına gelindiğinde ise Maden Müfettişzade Seyyid Mustafa, bir erkek evladı olmaksızın vefat edince, bu göreve Mustafa bin Ömer getirilmiştir (VGMA. HD. 568: 93).

1.2. Mehmed Bey Camii

III. Ahmed döneminin sadrazamlarından ve Lale Devrinde yapılan yeniliklerin öncüsü olan İbrahim Paşa'nın kethüdası Mehmed Paşa, Keban'ın merkezinde bir cami inşa ettirmiştir⁹. Caminin inşa tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak 1726 yılına ait belgede, caminin yeni yaptırıldığı ve imam-hatiplik görevine 3 Mart 1726 tarihinde gönderilen ferman üzere Şeyh Ahmed adlı kişinin günlük 40 akçe ücretle atandığı ifade edilmektedir (VGMA. HD. 1083: 275). Bu sebepten caminin 1725 veya 1726 yılında inşa ettirildiği söylenebilir. Zira 1725 yılına ait başka bir belgede *Keban nâm sim ma'deni kurubunda* caminin olmadığı, payitahtın onayı alınarak burada bir cami yaptırıldığı ve hatip olarak da Ahmed adında birinin atandığı belirtilmektedir (VGMA. HD. 1083: 275).

Banisine nispeten belgelerde, *Mehmed Bey Câmii*¹⁰ veya *Keban Ma'deni Câmii*¹¹ olarak zikredilen ibadethane *Ağa Camii* ya da *Mir Mehmed Camii* adıyla da anılmaktaydı (Bilgin, 2017: 12). Camide çalışan imam-hatibin ücreti yine Mehmed Paşa'nın vakfettiği Murad Nehri üzerindeki gemi gelirlerinden karşılanmaktaydı¹². 1726 yılında camiye imam-hatip olarak atanan Şeyh Ahmed'in ücreti de vakfın bu gelirlerinden ödenirdi (VGMA. HD. 1083: 275). 1731 yılında ise caminin imam-hatibi olarak İbrahim atanmıştı (VGMA. HD. 1094: 133). 1735 yılına gelindiğinde ise İbrahim'in vazifesinin başında olduğu ve ücretinin ise *Keban sefinesi*

⁸ “Çemişgezek kazâsında müceddeden zuhûr iden Keban ma'deninde bundan akdem izn-i hümayûn ile binâ olunan câmi'de evkât-ı hamse ve cuma' ve salavatü'l-'ıydiye olunub ancak kesirat-ı ehl-i İslâm olduğundan 'ıydiye-i şerîfde izdehâm ve cemâ'at-ı kesirenin rub'ı edâ-i salavatü'l-'ıydiyetin etmek mümkün olmamağla yine Ma'den-i mezkûrde câmi'i mezbûrun hitâbeti İbrahim Halife edâ etmek şartıyla civarı ma'dende 'ıydiye-i şerîf namazı musallâda edâ olunmak için ma'den emini Sadullah 'arzıyla berâtı 'inâyet" VGMA. HD. 1094, s. 134.

⁹ “Çemişgezek kazâsında Keban ma'deninde vâki' düstûr'l-â'zâm... müşîr-i efham nizâmü'l-'âlem hala vezir-i a'zâm İbrahim Paşa hazretlerinin kethüdâları sâhibü'l-hayrât ve'l-hesenât Mehmed Paşanın müceddeden binâ eylediği câmi'-i şerîf..." VGMA. HD. 1083, s. 275.

¹⁰ VGMA. HD. 1158, s. 149; VGMA. HD. 1092, s. 127.

¹¹ VGMA. HD. 1094: 133

¹² “Keban ma'deninde Mehmed Bey binâsı câmi'inde ma'den-i mezkûrun nehr-i Fırad üzerinde vâki' mezbûr vaz' eylediği sefine gallesinden..." VGMA. HD. 1158, s. 149.

irâdından verilmeye devam ettiği görülmektedir (VGMA. HD. 1094: 134). Hâcî İbrahim, 1755 yılında da camideki imam ve hatiplik görevini devam ettirip, bu vazifelerine karşılık olarak günlük kırk akçe ücret almaktaydı (VGMA. HD. 1092: 127). 1766 yılında taht değişikliği nedeniyle berat kaydı yenilen Hâcî İbrahim (BOA. AE.SMST.III 215/16982) aynı yıl vefat etmesi üzerine oğlu Mehmed yine günlük kırk akçe ücretle bu vazifelere atanmıştır (VGMA. HD. 1099: 20). Mehmed, babası İbrahim gibi bu görevleri uzun yıllar uhdesinde bulundurmuş olmalıdır. Zira 1775 yılında, Mehmed bu görevlerini devam ettirmekteydi. (VGMA. HD. 1158: 149). Mehmed'in camideki imam-hatiplik görevini daha sonraki yıllarda da sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Fakat 1816 yılında vefat etmesi ve kendisinden sonra vazifeye atanabilecek bir erkek evladının bulunmaması gerekçesiyle, nahiye merkezinde ikamet eden Seyyid Mustafa günlük kırk akçe ücretle imam-hatib olarak atanmıştır (VGMA. HD. 568: 92). Ancak Seyyid Mustafa selefleri gibi bu vazifeleri uzun yıllar sürdürememiştir. Zira 1818 yılına ait bir belgeden, Seyyid Mustafa'nın vefat ettiği ve onun yerine vazifeyi üslenecek bir erkek evladı olmadığı için kardeşi Seyyid Mehmed Hamdi'nin bu görevlere atanmak için merkeze müracaat ettiğini öğrenmekteyiz. Seyyid Mehmed Hamdi'nin talebi merkezce olumlu karşılanmış ve caminin imam-hatibi olarak atandığına dair bir ferman gönderilmiştir (VGMA. HD. 568: 93).

Mehmed Bey Cami'inde, müezzinlik vazifesini yapan bir görevlisi de vardı. 1772 yılında bu görevi yapan Salih'in vefat etmesi üzerine yerine Molla Halil atanmıştır (VGMA. HD. 1084: 26). Ancak Halil müezzinlik görevini fazla devam ettirememiştir. Çünkü 1775 yılında caminin müezzininin Habil adında başka birinin olduğu görülmektedir (VGMA. HD. 1158: 149).

Cami kireç ve ahşaptan inşa edildiği için zaman içinde yıpranmış ve pek çok defa tamir görmüştür. Ayrıca vakıf gelirleri zamanla ortadan kaybolmasından dolayı çoğu defa ibadethane devlet eliyle onarılmıştır. Fakat 1795 yılının Ocak ayına gelindiğinde caminin artık onarım kabul etmeyecek kadar harap olmuştur. Öte taraftan maden ocağı sebebiyle bölgenin nüfusu her geçen gün gelen tüccar ve zanaatkarlar ile birlikte fazlalaşmaktaydı. Dolayısıyla cami cemaatinin sayısı da artmaktaydı. Özellikle cuma ve bayram namazlarında ibadethane artık cami cemaati için yeterli gelmiyordu. Bu sebepten ahalinin ileri gelenleri artık yeterli büyüklükte olmayan ve her an yıkılma tehlikesi olan bu yapının temelinden kaldırılarak yerine yeni bir cami yaptırılmasını, Çemişgezek naibi vasıtasıyla merkezden talep etmişlerdi (BOA. AE.SSLM.III. 72/4335, 71/4279). Ayrıca geçen süre içerisinde ibadethane daha da harap bir hal almış ve cami cemaati yıkılır korkusuyla

camiiye gitmekten çekinir hale gelmişti. Bu gelişmelerden sonra Keban Maden Emmini Yusuf Ziya Paşa 1795 yılında artık kullanılması tehlikeli hale gelen Mehmed Bey Camisi'ni yıktırıp arsası üzerinde medrese, cami, sıbyan mektebi, kütüphane ile şadırvandan oluşan bir külliye inşa ettirmişti¹³. Külliye'nin unsurlarından olan camii bir kısım belgelerde Ziyaiye¹⁴ şeklinde bahsedilmesine rağmen 1816 ve 1818 yıllarına ait bir kısım belgelerde eski adıyla Mehmed Bey Camii şeklinde bahsedilmeye devam etmiştir (VGMA. HD. 568: 92,93).

1.3. Yusuf Ziya Paşa (Ziyaiye) Camisi ve Külliyesi

Yusuf Ziya Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ön plana çıkmış bir devlet adamıdır. III. Selim ve II. Mahmud zamanlarında iki kez sadrazamlık yapmıştır. Ayrıca, 1785-1795 ve 1809-1811 yılları arasında Ma'âden-i Hümayun Eminliği görevini uzun süre yürütmüştür. (Çelik, 2014: 49).

Görevi sırasında Keban halkının sevgi ve saygısına mazhar olan Yusuf Ziya Paşa, ahalinin talebi üzerine kireç ve ahşaptan yapılan Mehmed Bey Cami'sini yıktıktan sonra yeni inşa ettireceği camiiyi taş ve kireçle kubbeli olarak yaptırmayı uygun görmüştür. Öte taraftan Keban halkına hizmet amacıyla caminin yanına bir okul, medrese ve bir kütüphane eklemeye de karar vermiştir. 05.06.1795 tarihinde Cuma günü kalabalık bir halk topluluğun katılımıyla kurbanlar kesilerek, dualarla temel atma töreni gerçekleştirilmiştir (Bilgin, 2017: 13-14).

Külliye'nin inşa edileceği alan eğimli bir arazi yapısına sahip olduğu için, öncelikle arazi düzeltilip, kuzey, güney kısmen doğu ve batısına sağlam istinat duvarları yapılarak elde edilen düzlüğe orta büyüklükte olan bir külliye inşa edilmişti. Bu düzlüğün güneydoğusunda cami, batısında ise kütüphane ve medrese bulunmaktaydı. Cami, medrese ve kütüphane arasında bir avlu bulunuyordu. Avlunun içinde bir şadırvan da vardı. Avlunun kuzeydoğu, kuzeybatı ve güneybatıdan olmak üzere üç girişi bulunuyordu. Kuzeydoğu ve kuzeybatı giriş kapılarının üzerinde birer kitabe de vardı. (Bilgin, 2017: 26-28).

¹³ Yusuf Ziya Paşa ve Keban'da inşa ettirdiği külliye hakkında bilgi için bkz. Sabit Bilgin, *Keban Yusuf Ziya Paşa Camisi ve Külliyesi*; Kürşat Çelik, "Keban'da Yusuf Ziya Paşa Külliyesi Vakfı", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırma Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Elâzığ, 2014; Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Yusuf Ziyâ Paşa Külliyesi", *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 44, İstanbul, 2013, s. 37-38; Kemal Beydilli, "Yusuf Ziyâ Paşa i", *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 44, İstanbul, 2013, s. 34-37.

¹⁴ BOA. C.EV:297/15107, TS.MA.e: 1220/18, 323/82, 534/23, A.MKT: 6/100, A.AMD: 19/57.

Yusuf Ziya Paşa, külliye'nin masraflarını karşılamak ve hizmetin devamlılığını sağlamak için bir vakıf kurmuş ve bu vakfa ev, hamam, kahvehane, değirmen, boyahane ve farklı alanlarda hizmet veren çok sayıda dükkân ile köy ve mezradan oluşan pek çok gelirini bağışlamıştır (Çelik, 2014: 55-56, Bilgin, 2017: 26). Ancak 1800'lü yıllarda vakıf gelirleri sadece üç dört dükkânın kira gelirinden meydana gelmekteydi. Buradan elde edilen gelirler vakıf çalışanlarının ücretleri karşılamada yetersiz kalmaktaydı. Bu sebepten Yusuf Ziya Paşa, Malatya Sancağı Mişar Nahiyesinin toplamda 20.644 akçelik boşta olan tımar gelirlerini yaptırdığı külliye'ye tahsis edilmesini payitahttan talep etmiştir. Bu talep dönemin padişahı Sultan III. Selim tarafından uygun görüldüğüne dair bir Hatt-ı Hümayun düzenlenmiştir (BOA. TS.MA.e: 2443/135, C.EV: 510/25782).

Vakıf muhasebe kayıtlarına göre, Yusuf Ziya Paşa vakfı 1837-38 yılında 12.202 kuruş gelir elde etmiş, bunun karşılığında 8.501 kuruş harcama yapmıştır. Dolayısıyla vakfın bu tarihte 3.701 kuruşluk gelir fazlalığı bulunuyordu. Bu da Yusuf Ziya Paşa vakfının sağlam bir malî yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim bu tarihte çok sayıda külliye çalışanı tespit edilmektedir. Bu çerçevede müderris, mektep hocası, imam, müezzin, aşır-han, duagu, muvakkit, nazır câbi, kayyum, ferrâş, bevva ve tetahhur gibi değişik kadrolarda külliye ve vakıfta hizmet veren çalışanlar vardı (Çelik, 2014: 61-62). 1839-1841 yıllarına ait vakfın toplam hasılatı giderlerden 21.068 kuruş fazla olduğu görülmektedir. Bu paranın 15.068 kuruşu ihtiyaca binaen dersaadette gönderilmiştir (BOA. A.MKT: 6/100). Ancak ilerleyen zamanlarda vakfın gelir ve giderlerinde azalmalar olmuş, vakfın gelirleri giderlerini karşılayamaz dereceye kadar gerilemiştir (Çelik, 2014: 62). Nitekim 1850 yılında caminin ikinci imamı olan Mehmed Şakir Efendi'nin ücreti, Kütahya'nın Gümüş köyündeki Ahi Ali Dergahı'nın zaviyedarı olan Mehmed Şemseddin ve Ebu Bekir Efendi'nin uhdelerindeki tarlaların vergilerden karşılanmaktaydı (BOA. A.AMD: 19/57).

Günümüze kadar ulaşan ve 13.02. 1986 tarihinde kültür varlığı olarak tescillenen Yusuf Ziya Paşa Cami'nin mimari yapısı kare planlı olup dört sütun üzerine oturtulan kubbe ile örtülü, kesme taş kullanılarak inşa edilmiştir. Yapılan incelemeler neticesinde; caminin minaresi dışında kalan diğer mimari elemanların tamirat gördüğü anlaşılmaktadır. Caminin kesme taştan yapılmış mihrap, minber ve taç kapı elemanlarında çeşitli bitkisel ve geometrik süslemeler vardır. Ancak bu yapı elemanları üzerine ince bir sıva üzerine birkaç kat boya sürüldüğü görülmektedir. Müezzin mahfilindeki ahşap elemanların üzeri boya ile kaplanmış ve ahşap sütunlardan bazılarının mukavemetini yitirdiği görülmektedir. Ancak üzerlerinde pirinç süslemelerin bulunduğu özgün ahşap pencerelerin özelliğini korumaktadır. Diğer taraftan

caminin piriç süslemeli ahşap kapısı sağlamlığını korumakta olup, piriç süslemelerde dâhil kapının tamamının boyandığı görülmüştür. Ayrıca cami içerisindeki ve dışarısındaki tüm kitabeler boyalı olduğundan özgün görünüm kaybolmuştur. Bununla birlikte kesme taştan yapılan minarenin giriş kapısının alınlığındaki geometrik süslemeler, kitabe ve minare kapısının boyandığı görülmüştür. Dolayısıyla kapsamlı bir restorasyon çalışmasıyla caminin özgün yapısı ortaya çıkarılması gerekmektedir (Bay ve Öz, 2016: 1)

1.4. Keban Madeni Hacı Hasan Mescidi

Keban nahiye merkezinde, daha önce bahsi geçen ibadethanelerin dışında, Hacı Hasan tarafından yaptırılan bir mescit bulunmaktadır. Hangi tarihte inşa edildiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, 1785 yılında bu mescide imam olarak Hacı Hasan atanması, ibadethanenin bu tarihten itibaren faaliyete geçtiğini göstermektedir. Hacı Hasan Efendi, mescidin sürdürülebilirliğini sağlamak ve burada görev yapan imamların ücretlerini ödemek amacıyla, Fırat Nehri üzerindeki gemilerinden elde ettiği gelirleri vakfetmiştir¹⁵.

2. Keban'ın Köylerinde Bulunan Cami ve Mescitler

2.1. Ribat/Rabat Köyü (Hoca Süleyman/Süleyman Bey) Camii

Osmanlı idari teşkilatlanması çerçevesinde başlangıçta bir nahiye olarak kaydedilen Keban'ın Rabat köyü, günümüzde Keban olarak bilinen bölgenin merkezi konumundadır (Çakar, 2019: 4). Bu köyde yer alan cami, Hoca Süleyman veya Süleyman Bey olarak anılmakta olup, ismi itibarıyla banisinin Süleyman adında bir kişi olduğu söylenebilir (VGMA. HD. 1098: 242, VGMA. HD. 1094: 134). Ancak caminin inşa tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. 1704 yılına ait bir belgede, caminin imam-hatibi olarak Ali isimli bir şahsın görev yaptığı belirtilmektedir (VGMA. HD. 1098: 242). Yaptığı işe karşılık günlük 5 akçe ücret alı Ali'nin görevinden ayrılması sonucunda, 1734 yılında Çemişgezek kadısı Mustafa'nın önerisiyle caminin yeni imam-hatibi olarak Muhammed atanmıştır (VGMA. HD. 1094: 134).

2.2. Bilaluşağı Köyü (el-Hâc Mehmed) Camii

Keban Madeni Nahiyesine bağlı olan köydeki camiyi, Mehmed adında biri yaptırmıştır. Banisine atfen *el-Hâc Mehmed Camii* olarak da anılan ibadethanenin yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Fakat 1773 yılına

¹⁵ “Keban Ma'deninde mescidde imâm Hacı Hasan Efendi Vâkıfının nehr-i Fırad'da vaz' eylediği sefine gallelerinden almak üzere bâ-mu'ayyene bâni-i mezbûr Hacı Hasan imâm-ı mezbûra nâibi Abdurrahman 'arzıyla tevcih buyruldu.” VGMA. HD. 1095, s. 53.

ait bir belge Mehmed'in, oğlu Mustafa'yı camiye hatip olarak atadığına dair bilgiler bulunmaktadır. Bu bakımdan, caminin 1770'li yıllarda inşa edildiği söylenebilir (VGMA. HD. 1084: 26). Ayrıca, Mehmed'in köydeki boyahane dükkânını cami vakfına bağışlaması, bu ibadethanenin sürdürülebilirliğini sağlamaya yönelik önemli bir adım olmuştur. Vakıf şartı gereği, boyahane dükkânından elde edilen gelirlerin, camideki hatiplere günlük iki akçe olarak ödenmekteydi (VGMA. HD. 1084: 26).

1773 yılında hatiplik görevine getirilen Mustafa bu vazifeyi uzun yıllar sürdürmüştür. 1826 yılında, *Mustafa bin bâni-i mezbûr el-Hâc Mehmed'in* vefatı sebebiyle boş kalan hatiplik görevine, boyahane dükkânının gelirlerinden günlük iki akçe ücret almak üzere köyün seçkinlerinden *Hasan bin Hüseyin* atanmıştır (VGMA. HD. 542: 204).

2.3. Hamzikan Köyü (Hacı İbrahim Ağa) Camii

Bugün Sağdıçlar olarak bilinen köy (Çakar, 2019: 15), hurufat defterlerinde Hamzakan¹⁶, salnamelerde ise Hamzigan adıyla geçmektedir¹⁷. Köyde bulunan cami, Harput'un tanınmış ailelerinden biri olan Çötelizade ailesinin üyesi Hâcî İbrahim Ağa tarafından inşa edilmiştir. İnşa tarihi kesin olarak bilinmeyen camiye, 1832 yılında Seyid Hüseyin'in imam-hatip olarak atanmıştır (VGMA. HD. 543: 138). 1835 yılında ise, hatip görevine Mustafa getirilmiş ve imam olarak Monla Resul hizmet vermeye başlamıştır. Hatibin varlığı, camide vakit namazlarının yanı sıra, cuma ve bayram namazlarının da kılındığını ortaya koymaktadır (Çakar, 2019: 15).

2.4. Hidi Köyü Camii

Başlangıçta köy halkının vakit namazlarını cemaatle eda edebilmesi amacıyla mescit olarak inşa edilen ibadethane, zamanla artan cemaat sayesinde, cuma ile bayram namazlarının da kılınabilmesi için minber eklenerek camiye dönüştürülmüştür. Bu dönüşümle birlikte, 1765 yılında camiye ilk imam-hatip olarak İbrahim atanmıştır (VGMA. HD. 1099: 19). İbrahim, yaklaşık 20 yıl bu görevi yürüttükten sonra vefat etmiş ve 1785 yılında Ahmed isimli bir kişi ücretsiz olarak atanmıştır (VGMA. HD. 1095: 53). İlk yıllarda camideki imam-hatiplere herhangi bir ücret ödenmediği anlaşılmaktadır; zira 1809 yılına ait belgelerde, ücretsiz imam-hatiplik yapan Ahmed'in vefatının ardından, yerine oğlu Ebubekir'in atandığı belirtilmektedir (VGMA. HD. 541: 175). 1828 yılında Ebubekir'in de vefatıyla, köy halkından *Ömer bin el-Hâc Veli*, bu görevleri ücretsiz olarak üstlenmiştir (VGMA. HD. 542: 204).

¹⁶ VGMA. HD. 543, s. 138.

¹⁷ 1325 Tarihli Ma'muratü'l-Aziz Vilayet Salnamesi, s. 180.

2.5. Kalfan Köyü Camii

Çemişgezek'in Keban Madeni Nahiyesi'ne bağlı Kalfan köyünde, Zeyve ahalisinden *Molla Mehmed bin Molla Osman*, 1805 yılında inşa ettirdiği camide hatiplik görevini de gönüllü olarak ücretsiz bir şekilde üstlenmiştir (VGMA. HD. 539: 254). Molla Mehmed, bu görevini 1833 yılına kadar sürdürmüştür. 1833 yılında vefat etmesiyle birlikte, camideki hatiplik görevini oğlu Molla Hüseyin devralarak bu hizmeti devam etmiştir (VGMA. HD. 543: 138).

2.6. Kerkan Köyü Camii

Cami, Seyyid Mahmud ve Mehmed adında iki hayır sahibi tarafından yaptırılmıştır. 1799 yılında tamamlanarak ibadete açılan camide imam ve hatiplik görevlerini yine bu hayır sahipleri ücretsiz bir şekilde üstlenmişlerdir. İmamlık görevini Mehmed, hatiplik vazifesini ise Mahmud üzerine almıştı (VGMA. HD. 565: 78). Yaklaşık 6 yıl kadar imamlık görevinde bulunan Mehmed'in vefat etmesiyle 1805 yılında camiye imam olarak Mehmed'in oğlu Ali atanmıştır (VGMA. HD. 539: 254). Mahmud hatiplik görevini yaklaşık 21 yıl kadar devam ettirmiştir. Ancak 1820 yılına gelindiğinde vefat ettiğinden ve kendisinden sonra bu vazifeyi üstlenecek erkek evladı olmadığından bu görev *Veliddin bin Hamza* adlı kişiye verildiği anlaşılmaktadır (VGMA. HD. 568: 94).

2.7. Kürtkendi Köyü Camii

İdari yapı içerisinde Keban'ın bir köyü olan yerleşim yeri daha sonraki yıllarda mahalleye dönüştürülmüştür. Ma'muratü'l-Aziz Vilayeti salnamesinde, Keban Madeni mahallelerinden birinin adının Kürtkendi olduğu ve bu mahalledeki camiye Yusuf Ziya Paşa'nın Keban maden emaneti görevi yaptığı sırada 1797/1798 yılında inşa ettirdiği ifade edilmektedir (1325 Tarihli Ma'muratü'l-Aziz Vilayet Salnamesinde:179-180). Ancak Mart 1794 tarihli camiye ait vakfiye kaydından Yusuf Ziya Paşa'nın Erzurum valisiyken maden eminliği görevini yürüttüğü yıllarda camiye yaptırdığı anlaşılmaktadır (BOA. TS.MA.d. 7026). Dolayısıyla salnamede caminin inşa tarihiyle alakalı verilen bilginin hatalı olduğu söylenebilir. Diğer taraftan hurufat defterlerindeki belgelerden, caminin 1786 yılında mevcut olduğu ve köy halkına hizmet verdiği görülmektedir (VGMA. HD. 1095: 54). Bu nedenle geçen zaman içinde caminin kullanılamayacak şekilde tahrip olduğu ve Yusuf Ziya Paşa tarafından 1794 yılında yeniden inşa ettirdiği ifade edilebilir.

Keban Madeni sakinlerinden olan *Hacı Mehmed bin Abdullah* adlı kişi 1786 yılında Harput'ta bulunan bir kısım köylerin gelirlerini bu camiye

vakfetmiştir. Hacı Mehmed vakfiyesinde, hayatta olduğu sürece kendisinin cami vakfına müteveli olarak görevlendirmesini şart koşmuştur. Ayrıca Molla Veli adındaki kişinin de vakfa hizmet edeceği ve vazifesine karşılık olarak vakıf gelirlerinden ona da pay ayrılacağını belirtilmiştir. Yine vakfiyede Molla Veli vefat ettiği takdirde, vakfa ait gelirlerin camide imam, hatip ve müezzinlik yapanlara bırakıldığı ifade edilmektedir. Müesseseye atanacak kişilerin, mütevellinin rızası dâhilinde kadı marifetiyle gerçekleşeceğini de vakfiyede belirtilmiştir. Öte taraftan, camide imam, hatip ve müezzinlik yapanların günlük altı akçe ücret alacaklarını vakfiyesinde yine şart koymuştur (VGMA. HD. 1095: 54).

Yusuf Ziya Paşa, 1794 yılında camiye yeniden inşa ettikten sonra ibadet-hanenin sürdürülebilirliğini sağlamak adına birçok gayrimenkulünü vakfetmiştir. Bu bağlamda, Keban'da yer alan Büyük Hamam'ın kırk hissesinden dokuz buçuk hissesini, ana çarşıda bulunan üç dükkânı ve yeni yaptırdığı bir hanı cami vakfına tahsis etmiştir. Ayrıca, Değirmen Başında yaptırdığı konağının içindeki hamam, Keban madeninde ve Palu Çarşısı'nda bulunan evleri ile çeşitli dükkânların (kahvehane, terzi, tüfekçi, attar, yorgancı ve berber hane gibi) kira gelirlerini de caminin hizmetine sunmuştur. Vakıf şartları gereği, bu taşınmazlardan elde edilen gelirler üzerinden cami çalışanlarından, imam, hatip ve vaize günlük on akçe, müezzin için ise üç akçe ödenecek; caminin bakımını yapan kayyum ve ferrâş gibi görevlilere de günlük üç akçe verilecekti. Ayrıca, vakfın idari işlerinden sorumlu nazır da günlük on beş akçe alarak caminin faaliyetlerinin düzenli bir şekilde sürdürülmesine katkı sağlayacaktı¹⁸.

¹⁸ “Ma’den-i Keban Hümâyûn derînunde vâki’ hamam-ı kebirin kırk pâre sehm i’tibârıyla zabt ve tasarrufunda kâin dokuz buçuk pâre hissemi ve sük-ı sultaniye-yi ma’den-i mezkûrda vâki’ ma’lûmatu’l-hudûd ‘inde’l-âhâlî ve’l-cirân üç bâb dekâkîn ma’rûfları ve saray kurbunda müceddeden binâ eylediğim hân fevkânî odaları ve tahtânî âhuri ve tevâbi’ ve levahıklarıyla ve değirmen başında müceddeden binâ ve inşa eylediğim bir bâb konağı derun u birununda odalarıyla ve bir sağır hamamıyla ve havlusıyla ve ittisâlinde bir kıt’a bağçesiyle ve konağın sofa ve eyvânıyla bi- cem’i hudûd el-ma’lûmut ‘inde’l-âhâlî ve yine değirmen mezkûr kurubunda müceddeden binâ eylediğim bir bâb deynegi? Ve yine ma’den- mezkûrede Palu Çarşusunda mülk-i müşterâm olan ma’lûmatu’l-hudûd ‘inde’l-cirân haneleri ve müteveffi Hacı Osmandan iştirâ eylediğim ma’lûmatu’l- hudûd ‘inde’l-âhâlî bir bâb kahacı? dükkânı ve bir bâb kahvehane ve bir bâb terzi dükkânı ve bir bâb tüfekçi dükkânı ve bir bâb ‘attar dükkânı ve bir bâb yorgancı dükkânı ve bir bâb berber hane ki yedi ‘aded dekâkîn cümle dahil ve hâricleri ve tevâbi’ ve levahıklarıyla hasbete’l-lillahü teâlâ ve râciyen şefaati resûlüh-ül-müctebâ malımdan ifrâz ve mümtâz edüb vakf-ı muhalled ve habs-ı müebbed ile vakf ve tesbil eyledim ki müsakkafat-ı mezkûreyi şürût-ı vakfiyye üzere vakf-ı mezkûra müteveli olanlar yedleriyle icâr eyleyüb bedel-i icârından hasıl galle-i vakfa ahz ve kabz olunub hasıl olan galle-i mezkûreden evvel ma’den-i Keban-ı hümâyûnn Kürdkendi nâm mahalde binâ ve inşa ve ‘inde’l- âhâlî hudûdu ma’lûmesiyle ve ‘âmme-i menâfi’ ve mürâfa’ayla taleben li-merzâtillahi ta’ala vakıf idüb kâtibeten ‘ibâdullah leh-i nehâr ‘ibâdet

İbadethane de hatiplik görevini yürüten bir vazifeli yoktu. Bu sebepten köy halkı Cuma ve bayram namazlarını eda etmek için köyden epeyce uzakta olan kasaba merkezindeki camiye gitmesi gerekiyordu. Özellikle soğuk kış günlerinde Cuma namazı için kasaba merkezindeki camiye gitmek daha da zorlaşıyordu. Bu nedenle birçok kişi Cuma namazından mahrum kalıyordu. Köy halkının bu ihtiyaç doğrultusunda, Yusuf Ziya Paşa'nın önerisi üzerine Aralık 1794'te Ali adlı kişi günlük on akçe ücretle hatip olarak görevlendirilmiş ve böylece ibadet-hane tam anlamıyla cami olarak hizmet vermeye başlamıştır (BOA. HAT. 1456/48, 1457/1). Fakat 1798 yılına ait bir belge, Ali'nin maaşını yetersiz bulması nedeniyle görevinden ayrıldığını göstermektedir. Bu durum neticesinde, Yusuf Ziya Paşa'nın ikinci bir önerisiyle Şeyh Süleyman yeni hatip olarak atanmış ve köy halkının ibadet ihtiyaçları karşılanabilir hale gelmiştir (BOA. C.EV. 530/26751).

Yusuf Ziya Paşa, caminin hemen yanına vefat iden kızı için bir türbe de yaptırmıştır. 31 Mayıs 1798 tarihinde imamlık ve türbedarlık vazifesini yürütmesi için Şeyh Ömer Efendi adlı kişiyi görevlendirmiştir (BOA.C.MF.20/977).

Geçen zaman içerisinde Kürtkendi Mahallesi, Fırat Mahallesi adını almıştır (Çakar, 2019: 9,11). Bugün de Fırat Mahallesi olarak anılan yerleşim yerinde 1970 yılında inşa ettirilen Fırat Camisi bulunmaktadır. Bu camin hemen yanında ise Yusuf Ziya Paşa'nın kızına ait bir türbe ve yine paşa tarafından yaptırılan bir çeşme bulunmaktadır. Bu nedenle Kürtkendi Camisi'nin vakıf gelirlerinin geçen zaman içerisinde kaybolduğu, ibadethanenin de bakımsızlıktan yıkıldığı söylenebilir. Dolayısıyla yıkılan bu caminin arsası üzerine 1970 yılında Fırat Camii inşa edilmiştir.

ve ila yevmü'l- kıyamet tâ'at ile salavât-ı mektûbe ve ferâiz-i mergûbelerini edâ ve ri'âyet eylemeleri için izn-i 'âmla izin verdiğim mescid-i şerîfin imâmına yevmiyye on akçe vazife ta'yîn eyledim ol-şartla ki imâm ve merkûm 'ilm-i tecvîd kurâna kâdir ve tashih-i mesâ'il salatiyyeye iz'âne muktedir muktedâ-yı enâm ve pişvâ-yı hâss ve 'âmm olmağa layık bir kimisne ola ve mescid-i mezkûrde evkât-ı hamseye müdâvemet iyleyüb bilâ 'özü şer'i âhara tevkil itmeye ve yine evsâf u şurût mezkûre ile muttasıf olmak şartıyla mescid-i mezkûrede eyyâm-ı Cuma' ve 'ıydiyyede hatîb olan kimesneye keزالik on akçe yevmiyye ta'yîn ve vazife-i tebyîn eylediki hizmeti mukâbelesinde vazife-i mezkûresi edâ oluna mescid-i mezkûrun evkâf-ı hamsede ezân ve eyyâm-ı muktezayalarda temcîd ve cuma' ve 'ıydiyyede hazır ve mukim olan bir nefer mü'ezzine beher yevm üç akçe verilmek ve bir salih ve mütedeyyin ve istikâmetle mütebeyyin kimesne mescid-i mezkûrde kayyum ve ferrâş olub bu mukâbeledde yevmiyye üç akçe vazifeye mutasarrıf olan ve mescid-i mezkûrde cema'ât ve 'ıydiyyede tefâsir-i şerife ve ehâdis-i münîfe nakline kâdir ve 'ulûm-ı 'arabiyyenin istihracında mâhir bir kimesne vâ'iz olub hizmeti mukâbelesinde yevmiyye on akçeye mutasarrıf ola ve bir mütedeyyin kimesne muhasebe nâzırı olub nazârat mukâbelesinde yevmü on beş akçe vazifeye mutasarrıf ola....." BOA. TS.MA.d. 7026.

2.8. Zırkıbaz Köyü Camii

Cami, *Pir Hasan oğlu Ali ibn-i Mehmed Efendi* tarafından inşa ettirilmiştir. İbadet hanenin faaliyetini devam ettirmesi için Mehmed Efendi kurduğu vakfa ikişer dönümlük bahçesini ve palamut meşeliğini bağışlamıştı. Vakıf şartı gereği bunların kirasından elde edilecek gelir öncelikle caminin bakım ve onarımını için harcanacaktı. Bu gelirden ayrıca camide hatiplik görevini yürüten vazifelinin ücreti ödenecekti. Ayrıca vakfiyesinde Mehmed Efendi tevliyet görevini kendisi ve kendi soyundan gelenlere şart koştuğu anlaşılmaktadır (VGM. Defter 597: 172).

3. Hanlar

3.1. Denizli Köyü Kervansarayı (Makut Hanı)

Denizli Kervansarayı, Keban'ın tarihi ve kültürel mirasının önemli bir parçasıdır. Elazığ ili Keban-Ağın karayolunun 8. kilometresinden kuzey yönünde 1 km uzaklıkta bulunan han, tarihi İpek Yolu üzerinde inşa ettirilmiştir. Kervansarayın kitabesi mevcut olmadığından banisi ve yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak herhangi bir arşiv belgesinde rastlanılmamasına rağmen 4. Murat'ın Bağdat seferi sırasında inşa ettirildiği ifade edilmektedir. Fakat kervansarayın avlusuz yapısı, taç kapısının düz bir cephede yer alması ve eyvan şeklinde dışa açılması, Selçuklu mimarisinin son dönemlerine işaret etmektedir. Bu nedenle, tasarımı ve inşa yöntemi 13. yüzyılın sonlarına ve 14. yüzyılın başlarına tarihlendirilebileceği anlaşılmaktadır. Keban'ın; çinko, bakır ve krom madenlerine yakın oluşu sebebiyle Osmanlı'nın son dönemlerine kadar kervansarayın faal olduğu söylenebilir (Şen, 2015: 209,211).

3.2. Keban Saray Hanı

Yusuf Ziya Paşa tarafından Keban Saray mevkiinde inşa ettirilmiştir. Bu sebepten hanı isimlendirirken bulunduğu bölgenin adına izafeten Saray Hanı olarak adlandırabiliriz. İki katlı bir mimari yapıya sahip olan hanın üst katında yolcuların konakladığı odalar bulunmaktaydı. Alt katında ise binek hayvanların bulunduğu ahır vardı. Hanın yapım tarihi tam olarak bilinmemekte. Ancak Yusuf Ziya Paşa'nın 1794 tarihli vakfiyesinden varlığından haberdar olmaktadır (BOA. TS.MA.d. 7026). Dolayısıyla hanın 18. yüzyılın son çeyreğinde inşa ettirildiği söylenebilir.

4. Hamamlar

4.1. Konak (Küçük) Hamam

Hamam, Elazığ Keban Kaller Mahallesi Türkmen Sokak'ta bulunur. Yusuf Ziya Paşa Camisi'ne yaklaşık 1 km uzaklıktadır. Dikdörtgen şeklin-

deki hamamın tek bir mekânı vardır. Dıştan dışa ölçüleri 4,40x4,10 m'dir. Hamamın duvar kalınlığı ise 0.80 m olup dış cepheden yüksekliği ise yaklaşık 7.00 m kadardır. 1980 yılına kadar hamamın kubbesinin mevcut olduğu bilinmektedir. Oldukça sade olarak yaptırılan hamamda trompların aralarına yerleştirilmiş olan sağır sivri kemerlerden başka dikkate değer bir unsur bulunmamaktadır (Yıldırım ve Aytaç, 2021: 161).

Yusuf Ziya Paşa tarafından yaptırılan hamamla ilgili ilk bilgiyi paşaya ait 1794 tarihli vakfiyeden öğrenmekteyiz. Belgeden anlaşıldığına göre, hamam paşa tarafından Dere Başında inşa edilen bir konağın içinde bulunmaktaydı. Paşa, hamamı Kürtkendi'de yaptırdığı caminin işleyişinin devam ettirebilmesi için vakfetmişti. Belgede sağır (küçük) hamam olarak zikredilen yapının yapım tarihi ise tam olarak bilinmemektedir. Ancak vakfiye tarihinden hareketle hamamın 18. yüzyılın ikinci yarısının son çeyreğinde inşa ettirildiği söylenebilir (BOA. TS.MA.d. 7026).

4.2. Hamam-ı Kebir (Büyük Hamam)

Keban şehir merkezinde bulunan yapı, belgelerde *hamam-ı kebîr* olarak ifade edilmektedir. Hamamın hangi tarihte kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Fakat 1738 tarihli vakfiye kaydından hayır sahiplerinden Hacı Sadullah Efendi'nin Keban'da havuzu, havlusu, cemakanı, sofası, kenefi ve külhancı odası olan büyükçe bir hamam yaptırdığı bilinmektedir (VGM. Defter 608/2: 124, 740: 147). Dolayısıyla Yusuf Ziya Paşa'nın 1794 tarihli vakfiyesinde (BOA. TS.MA.d. 7026) karşılaştığımız Hamam-ı Kebir ile Hacı Sadullah Efendi'nin yaptırdığı hamamın aynı yapılar olma ihtimali bulunmaktadır.

Yusuf Ziya Paşanın vakfiyesinden anlaşıldığına göre, iştirak üze işletilen hamamın toplamda kırk hissesi vardı. Bunun dokuz buçuk hissesi Yusuf Ziya Paşa'nın tasarrufundaydı. Paşa kendisine ait hisseleri Kürtkendi'de yaptırdığı caminin akarı için vakfedilmişti (BOA. TS.MA.d. 7026). Hamamın hissedarlarından bir diğeri ise Ayşe Hanındı. Hamamın dokuz buçuk hissisini uhdesinde bulunduran Ayşe Hanım'da buradan elde ettiği gelirleri 30 Kasım 1794 tarihinde kurmuş olduğu vakfa bağışlamıştı. Vakıf şartı gereği Ayşe Hatun'un hissesinden elde edilecek gelirler, Malatya'da Aspuzi adlı mahalde inşa edilen mescidin çalışanlarına verilecekti (VGM. Defter 578: 290).

Salnamelerden hamamın 1804 ve 1807 yılında faal olduğu ve bölgedeki ahaliye hizmet verdiği görülmektedir. (1302 Tarihli Ma'muratü'l-Aziz Vilayet Salnamesi: 127, 1305 Tarihli Ma'muratü'l-Aziz Vilayet Salnamesi: 94).

Sonuç

Bugün Elazığ ilinin bir ilçesi olan Keban, Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra idari teşkilatlanmada Çemişgezek Sancağı'nın sınırları içine bir nahiye olarak kaydedilmiştir. 18. yüzyıla kadar küçük ölçekli bir yerleşim yeri olan Keban'ın, Osmanlı taşra idaresinde fazla bir önemi olmadığı görülmektedir. Fakat 1708 yılında buradaki maden ocaklarının işletilmeye başlanmasıyla birlikte, yerleşim yeri hızla büyümeye başlamış ve imparatorluk içerisinde ayrı bir önem kazanmıştır. Ticari faaliyetlerin yürütülmesi kapsamında bir takım inşaat faaliyetlerine girilmiştir. Bu çerçevede, 1738 yılından hemen önce pek çok bina, dükkân, oda, han ve hamam inşa ettirilmiştir.

Özellikle 1775 yılında Ma'adin-i Hümayûn Emâneti'nin kurulmasıyla bölgesinde idarî ve mali bakımdan ayrıcalıklı bir konuma ulaşmıştır. Keban ve Ergani madenlerini, işletmek amacıyla kurulan Ma'adin-i Hümayûn Emâneti ise idari bakımdan Erzurum veya Diyarbakır eyaletinde bulunan sancaklara bağlanmıştır.

19. yüzyılın son çeyreğinde ve 20. yüzyılın başlarında müstakil bir kaza olduğu anlaşılan Keban'da 3 cami, 8 mescit, 1 medrese ve 1 kütüphane ile 2 tekke bulunuyordu. Bu dini ve eğitim müesseselerinden; Kallar Mahallesi'ndeki cami, medrese, kütüphane ve bir tekke, aynı zamanda Kürtkendi Mahallesi'nde bulunan başka bir cami, Keban Madeni Emaneti görevi sırasında Yusuf Ziya Paşa tarafından inşa ettirildiği salnamelerde belirtilmektedir.

Başlangıçta Keban'ın bir köyü olan ve sonraki yıllarda mahalle olarak kaydedilen Kürtkendi'de bulunan cami, zamanla harap olduğu için 1794 yılında Yusuf Ziya Paşa tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Zira bazı belgelerde, Kürtkendi köyündeki caminin 1786 yılında mevcut olduğu ve buradaki halka hizmet verdiği anlaşılmaktadır. Paşa, bu caminin yanında bir çeşme ve kızı için bir türbe de yaptırmıştır. Ayrıca, caminin işleyişini sürdürebilmesi için Keban'da yaptırdığı bir han ve hamamın gelirlerini de buraya vakfetmiştir. Ancak zamanla yerleşim yerinin ismi Kürtkendi'den Fırat'a dönüşmüştür. Mahalledeki Kürtkendi Camii'nin zamanla yok olması veya kullanılamayacak şekilde tahrip olması nedeniyle, caminin arsası üzerinde 1970 yılında mahallenin yeni adıyla anılan Fırat Camii yaptırılmış olmalıdır. Günümüzde, Fırat Camii'nin yanında Yusuf Ziya Paşa'nın yaptırdığı çeşme ve kızına ait türbenin bulunması, bu düşüncemizi desteklemektedir.

Yusuf Ziya Paşa'nın yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin üst düzey yöneticilerinden farklı devlet adamları da bölgede cami ve mescit yaptırmışlardır.

Örneğin, Yusuf Ziya Paşa'nın külliye şeklinde inşa ettirdiği yapı topluluklarının arsasında, daha önce III. Ahmed'in damadı ve sadrazamı olan İbrahim Paşa'nın kethüdası Mehmed Paşa'nın yaptırdığı bir cami bulunmaktaydı. Ancak, belgelerde Mehmed Bey Camii olarak geçen bu ibadethane, zamanla onarım kabul etmeyecek şekilde tahrip olmuştur. Keban halkının talebi üzerine, Yusuf Ziya Paşa bu yapıyı yıktırarak arsasında medrese, cami, sıbyan mektebi, kütüphane ve şadırvandan oluşan bir külliye inşa ettirmiştir.

Ayrıca, Osmanlı'nın en önemli sadrazamlarından biri olan Köprülü Mehmed Paşa da Keban'ın Necat köyünde bir cami inşa ettirmiştir. Hamzigan adlı köyde ise Harputlu Çötelizade ailesinden Hacı İbrahim Ağa bir cami yaptırmıştır. Önemli devlet adamlarından biri olan Ispanakçı Mustafa Paşa'nın da maden eminliği görevi sırasında burada bir sıbyan mektebi yaptırdığı bilinmektedir. Keban şehir merkezi ve köylerinde bulunan bu yapı topluluklarının yanı sıra, şehir merkezinde Hacı Hasan Mescidi, bir han ve iki hamam da bulunuyordu. Yine, cuma ve bayram namazlarında şehir merkezindeki cami yeterli gelmediği için, özellikle bayram namazlarında tüm cemaatin rahatlıkla ibadet edebilmesi amacıyla 1730'lu yıllarda bir namazgâh inşa ettirilmiştir.

Kallar Mahallesi'nde bulunan tekke ise Kadiri tarikatına mensup dervişler pazartesi ve cuma geceleri zikir yaparlardı. Dervişlerin aylık iâşesi için gerekli ihtiyaçları devlet hazinesinden karşılanırdı. Bu tekkenin dışında Zerkabaz (Zırkıbaz) adlı köyde başka bir tekke de vardı. Bu tekke de Kadiri tarikatı usulü üzere faaliyet gösterirdi. Öte taraftan Keban'ın çevresinde önemli şahsiyetlere ait türbeler bulunurdu.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

1.1. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Çemişgezek Hurufat Defterleri (VGMA. HD)

539, 541, 542, 543, 565, 568, 1083, 1084, 1092, 1094, 1095, 1098, 1099, 1158.

1.2. Vakıf Defterleri (VGM. Defter)

578, 597, 608/2, 740.

1.3. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

A. AMD: 19/57.

AE. SSLM. III: 72/4335, 71/4279.

AE. SMST. III: 215/16982.

A.MKT: 6/100.

C.EV: 530/26751, 510/25782, 297/15107

C.MF: 20/977.

HAT: 1456/48, 1457/1.

TS. MA. d: 7026, 6973.

TS.MA.e: 2443/135, 1220/18, 323/82, 534/23.

2. Salnameler

H. 1302 (M. 1884) Tarihli Ma‘mûretü’l-Aziz Vilayet Salnamesi

H. 1305 (M. 1887) Tarihli Ma‘mûretü’l-Aziz Vilayet Salnamesi

H. 1325 (M. 1907) Tarihli Ma‘mûretü’l-Aziz Vilayet Salnamesi

3. Araştırma Eserler

ALANOĞLU, M. (2017), “Arapgir Hâfiziye (İspanakçı) Medreseleri ve Kütüphânesi” *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3, s. 27-45.

ALANOĞLU, M. (2017), “ 18. Yüzyılda Hayırsever Bir Osmanlı Veziri: Hâfız Mustafa Paşa’nın Elazığ ve Malatya Vakıfları” *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 48, s. 123-135.

BAY, Veysel B. – ÖZ, B. (2016), “Elazığ ili, Keban ilçesindeki Tescilli Yusuf Ziya Paşa Camii 22.01.2016 tarihli Raporu”, Müze Müdürlüğü Elazığ.

BİLGİN, S. (2017), *Keban Yusuf Ziya Paşa Camisi ve Külliyesi*, Manas Yayıncılık, Elazığ.

ÇAKAR, E. (Eylül 2019), “19. Yüzyılın İlk Yarısında Keban Köylerinin İdari ve Demografik Yapısı”, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi (FÜHAD)*, Cilt: 6, Sayı: 12, s. 1-34.

ÇAKAR, E. (Mart 2019), “19. Yüzyılda Keban: Demografik Yapı ve Meslekler”, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi (FÜHAD)*, Cilt: 6, Sayı: 11, s. 1-31.

ÇELİK, K. (2014), “Keban’da Yusuf Ziya Paşa Külliyesi Vakfı”, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırma Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Elâzığ, s. 49-64.

KORKMAZ, Ş. (2015), “Elazığ/Keban-Denizli Köyü Kervansarayı (Makıt Han)”, *BEU. SBE. Derg.* Cilt:4 Sayı:1 s. 209-232.

REMZİ, M. - VASİF, M. (Temmuz 1327), *Yeni Coğrafya-i Osmani*, Mektebi Harbiye Matbaası, İstanbul.

TIZLAK, F. (1997), *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

TIZLAK, F. (2013), “XIII. Yüzyıl Sonu İle XIX. Yüzyılın Yarisında Harput Çevresinde Madencilik Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, Elazığ, s. 349-365.

UZUN, C. (2020), *Çemişgezek'te Osmanlı Vakıf Eserleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

YILDIRIM, S.-AYTAÇ, İ. (2021), “Yusuf Ziya Paşa'nın Hayatı ve Keban'da Yaptırdığı Konak Hamamı”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 55, s. 157-170.

YİĞİT, A. (1997), “Keban Kasabası'nın Kuruluş ve Gelişmesine Etki Eden Coğrafi Faktörler”, *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 6 s. 411-423.

YÜKSEL, H. (1997), *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri 1776-1794 Tarihli, Maden Emni Defteri*, Dilek Matbaası, Sivas.

EKLER

Resim-1: Yusuf Ziya Paşa Külliyesi

Resim-2: Yusuf Ziya Paşa Cami Avlusuna Giriş Kapısı (Kuzey Doğu)

Resim -3: Yusuf Ziya Paşa Cami Son Cemaat Yeri

Resim-4: Yusuf Ziya Paşa Cami İçten Bir Görünüm

Resim-5: Yusuf Ziya Paşa Cami Mihrabı Üzerindeki Motif ve Levhalar

Resim:6: Yusuf Ziya Paşa Cami Minberi

Resim-7: Yusuf Ziya Paşa Cami Minare Giriş Kapısı

Resim-8: Yusuf Ziya Paşa Külliyesinin Unsurlarından Kütüphane

Resim-9: Yusuf Ziya Paşa Külliyesinin Unsurlarından Şadırvan

Resim-10: Şadırvanın Yakın Görünümü

Resim-11: Fırat Cami, Yusuf Ziya Paşa Çeşmesi ve Yusuf Ziya Paşa Kızı Türbesi

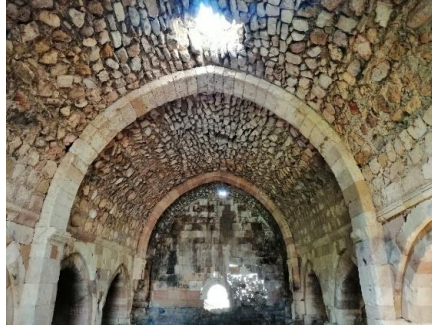
Resim-12: Türbe Penceresinin Yakın Görünümü

Resim-13: Denizli Köyü Kervan Sarayı

Resim-14: Denizli Köyü Kervansarayı İçten Görünümü

Resim-15: Konak Hamamının Giriş Kapısı ve Trompları (Yıldırım, A., 2021: 161).

